

DAĞILMIŞ ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ALANINDA ROMA ZİHNİYETİNİN İZLERİ¹

GÜMEÇ KARAMUK

Bu bildiriye güdülen amaç, hem Akdeniz dünyasındaki Doğu-Batu, hem de Avrupa'daki Roman²-Cermen ayrışması, zihniyetlerin ayrımlaşması ve izlerinin çağlar ötesi kültür çemberlerinde kendini göstermesi üzerine eğilmektir. Konu, dağılmış Roma İmparatorluk alanıyla ilgili olduğundan, Roma'nın bölünmesiyle belirginleşmeye başlayan ayrışma süreci, araştırmamanın çıkış noktasını oluşturuyor.

Henüz dağılmamış *Imperium Romanum* tek başına bir Avrupa, Asya veya Afrika imparatorluğu değil, hepsinin birlikteliğini oluşturan bir Akdeniz gücüydü ve Akdeniz birliğinin canlı temsilcisiydi. O zamanlar ortak bir uygarlık çemberini oluşturan Akdeniz dünyası kendi içinde oldum olası çok-kültürlü bir yapıya sahipti. Nitekim Roma'nın bölünmesiyle, siyasi coğrafya-

¹Türk Tarih Kurumu tarafından 25-28 Kasım 1999 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "L'Empire Romain - esprit Romain et l'Empire Ottoman" konulu sempozyumda yazılı bir metine dayanmadan sunulmuş olan bildirin, bildiri sahibi tarafından dil hataları ve bağlam bozuklukları giderilmeye çalışılarak ve dipnot açıklamaları eklenerek, ses kaydından kâğıda dökülmüş ve 2000 yazında teslim edilmiş, sempozyum bildirilerinin yayımlanmayacağından dolayı müstakil makale olarak yayımlanmasına onay verildikten sonra da, dn. 2 ve dn. 8'in eklenmiş olduğu biçimi. Eski Doğu, Roma, Bizans, Kilise, Avrupa, İslâm, Osmanlı ve Feodalite ile ilgili açıklamalarda bildirin kısıtlılığı ve konunun yaygınlığı göz önünde tutularak, başvuru yayımlanmış birincil kaynaklara ve bilinen vazgeçilmez çığır açıcı eserlere atıfta bulunulmayacak, ancak daha özgül konulara değinildiğinde, temsili olarak asgarî ölçüde araştırmalara yer verilecektir. Bunların yanı sıra Arnaldo Momigliano'nun Antikite bağlamında antik ve modern Tarih yazıcılığı hakkında yazdıklarından bir seçme sunan ciltten (Arnaldo Momigliano, *Wege in die Alte Welt*, giriş: Karl Christ, çev.: Horst Günther, Berlin: Wagenbach 1991), Karl Christ'in, İlkçağ uzmanlarının biyografileri çerçevesinde tarih yazıcılığına katkılarını değerlendiren çalışmasından (*Neue Profile der Alten Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990) ve nihayet eserleriyle İlkçağ araştırmalarında saygın bir yere sahip olan merhum hocam Ernst Meyer'in yaklaşık kırk yıl önce derslerinde verdiği kalıcı ilhamdan yararlandığımi belirtmeliyim.

²Cermenlerin Romen (yani Roma) kültürünü ağırlıklı devraldıkları yerlerde oluşan kültür. Roman dilleri de değişik coğrafyalardaki halk Latincesi'nden 3. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar oluşan ve, yerine göre Kelt, Cermen, Arap veya Slav dil kalıntılarını veya eklemelerini, sınırlı da olsa, barındıran Avrupa dilleridir (Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Rumence, Retoromanca ve Katalan, Sardanya ve Provence dilleri gibi).

ların en kapsamlı biçimiyle Grek Doğu ile Latin Batı ana kategorilerine ayrışması, esasında öteden beri tabanda var olan karakter farklarının eninde sonunda tavana yansımasydı. Roma'nın, yani Akdeniz birliğinin parçalanması demek, budur, her ne kadar o Akdeniz birliği varlığını bugün bile belirli bir ölçüde tartışmasız sürdürüyorsa da. Elbette ki bu ana kategoriler kendi içlerinde birer homojen yapıya sahip değildi, ama her *Imperium*'a özgü olan yerel kültürler çokluğunun üstündeki ortak uygarlık çatı yapısının yerini -bu Osmanlı'da da böyleydi, aynen Roma'da olduğu gibi- Akdeniz birliğinin parçalanmasıyla, gitgide daha bariz bir biçimde, daha rahat algılanabilecek biçimde iki odaklı bir yapı aldı. İlerde, bu sürecin başlamasından çok sonra, İslâm'ın ortaya çıkışı ve Greko-Romen uygarlık çemberine fetihleriyle girmesiyle, eski Akdeniz birliğinin bozulmuş iki odaklı tablosuna bir yenilik eklenmiş, o iki dünya arasına, yani Grek Doğu ile Latin Batı arasına, onların ayrımlaşmasını olsa olsa daha da körükleyecek olan bir İslâm kültür çemberi adeta bir takoz gibi girmiştir. Akdeniz birliğinin parçalanması sonucunda, yüzyılların akışında, artık kendi damgalarını ortak damganın üstünde vurgulayabilen üç kültür odağı ağır basmaktadır, ancak, bunlar da yine ana kategorilerdir. Din Ortaçağ'ın çok önemli bir siyasal faktörü olduğundan, burada tablonun tarifi din grupları ile sürdürülebilir: Doğu Hıristiyanlığı-Batı Hıristiyanlığı ayrışması, 11. yüzyılın ortasında artık tam bir büyük kopuşa, Kilise kopuşmasına varacak ölçüde asırlar sürececek olan bir yabancılaşma ve bu iki Hıristiyanlık çatısının ya da kültür çemberinin arasına giren bir İslâm kültür çemberi³.

Roma zihniyetinin izleri üzerinde düşünürken, ön planda beliren bir konu, siyasal kültürdür. Gerek *Imperium Romanum*'un alanında, gerekse Roma yönetiminin Doğu Roma-Batı Roma biçiminde ikiye bölünmesinden sonra burada bir batı coğrafyasından elbette söz edilebilirken, henüz siyasal kültürüyle farklılaşmış bir Batı dünyası yoktur. Kökenleri Avrupa'nın tarihsel gelişiminde yatan ve kendine özgü bir uygarlık çatısını çağrıştıran Batı kavramı, henüz Antikite'de var olmayan bir zihniyettir. Zaman içinde ve ancak Cermen faktörü için içine girince Avrupa'nın oluşumuyla Erken Ortaçağ'ın

³Bunun yanı sıra Grek Doğu ile Latin Batı arasındaki bağlantı Güneydoğu Avrupa'nın Slavlaşması ile Balkanlar'da da kopmuştur; ancak buradaki Slav dünyası, Doğu Hıristiyanlığı ile kuzey batı Balkanlar'daki Batı Hıristiyanlığı'nın dışında bir din grubunun mensuplarından değil, bu mevcut iki alanda özel kimliklerini geliştiren halklardan meydana gelmiştir. Bu coğrafyada Doğu Roman lehçelerinin bulunduğu Romanya'nın varlığı ise kendine özgü iskân tarihi ve kültür biçimlenmesiyle bir özellik taşımaktadır.

daha ileri safhasında dünyaya gelecek olan Batı, Roma mirasını baştan beri sahiplenmekle birlikte, Antikite'den uzaklaşan müstakil bir evren olarak, Bizans karşısında artık erginleşmesini kanıtlamış ilk Batı *Imperium*'u olan Karolenj İmparatorluğu'nda⁴ hayat bulacaktı. Kavimler Göçü'nden itibaren "cenin devresi"ni yaşamaya başladığını varsaydığım Batı, Avrupa Ortaçağı'nı başlatan Frank Devleti'nin Karolenj döneminde dünyaya gelip 800 yılının taç giymesiyle simgeleyebileceğimiz ergin hale gelişiyile, davranış, düşünme ve hayat anlayışı bakımından Doğu siyasal kültüründen farklı yaklaşımlar sergileyen kendi siyasal kültürünü de yaratmıştır. Erken ve Yüksek Ortaçağ'da Bizans kültürünün etkisi altında kalan Batı, 11. yüzyılın sonlarından itibaren antik mirası her alanda tekrar canlandırmaya başlamış ve zihinlerde Roma'yı dirilterek, 7. yüzyılda artık bir Ortaçağ âlemine dönüşen Bizans'ın ve antik birikimi aktaran diğer kültür çemberinin, İslâm dünyasının, yaşamadığı Renaissance'nin temellerini atmıştır⁵.

Roma'nın ikiye bölünmesinden ve araya giren üçüncü bir gücün Batı'nın Doğu'dan uzaklaşmasını hızlandırdığından söz ederken, din gruplarına göre bir kültür tasnifine yer vermişim: Doğu Hıristiyanlığı ile Batı Hıristiyanlığı arasına giren bir İslâm kültür çemberi. İşte bu tasnife siyasal kültürleri de ekleyecek olursak, tarihsel gelişmesinde din ile devleti birkaç yüzyıllık bir süreçte birbirinden uzaklaştıran Batı Hıristiyanlığı ile onunla bağdaşan Batı siyasal kültürü karşısında -Hıristiyanlık olsun, İslâm olsun, işte burada din farkı herhangi bir şekilde ortak siyasal kültür çemberine mensup olmaya engel değil- tarihsel gelişmelerinde din ile devleti bir bütün olarak kurulaştıran Doğu Hıristiyanlığı ve İslâm'ı, yine kaba tasnif içinde, Doğu siyasal kültür ana kategorisinde birlikte görüyoruz; elbette ki daha ince bir bölümlenmede bunların da aralarında farklar olduğu bir gerçek, fakat bir Doğu-Batı siyasal kültür ayırılma süreci içinde Doğu Hıristiyanlığı ile İslâm çemberi, aynı grubun mensuplarıdır.

⁴Büyük Karl'ın imparatorluk tacı hakkındaki araştırmaları göz önünde tutan titiz bir kaynak araştırması: Heinrich Fichtenau, *Karl der Große und das Kaisertum*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1971.

⁵Batı'da "Roma yenileşmesi" düşüncesi, İmparatorların, Papaların ve Roma ahalisinin bu düşünceye yaklaşımları ve dirilen Roma hukuku ile ilişkisi için klasik bir başyapıt: Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio, Studien zur Geschichte des Römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des Karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit*. (Leipzig 1929 baskısının yeni bs.) Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1992.

Roma'nın izlerini sürerken, temelde hep bu hayat anlayışı farklarını *Imperium Romanum*'un bugünkü coğrafi alanında Doğu ile Batı arasında görmekle kalmıyoruz. Daha sınırlı bir mekân olan Avrupa'nın içinde bile, hatta "Batı Dünyası" dediğimiz âlemin tarihsel çekirdeğinde, yani Karolenj İmparatorluğu'nun bugünkü coğrafi alanında dahi, elbette Doğu siyasal kültürü denilemese de, vaktiyle *imperiumlaşıkça* belirli bir ölçüde doğululaşmış olan Roma İmparatorluğu'nun izlerine yoğunluk farklarıyla rastlamaktayız. Görülüyor ki, tabanda daha Antikite'de yer etmiş farklı kültür renkleri, bu görece daha ufak siyasal çatıyı 843'ten beri daha açıkça beliren ve 887'de parçalayacak güce erişen zihniyet farkları biçiminde tavana yansımıştır.

Gerek bütün *Imperium Romanum*'un, gerekse Karolenj İmparatorluğu'nun bugünkü coğrafi alanında karşımıza çıkan Roma izlerinin örneklerine geçerken, Doğu-Batı karşılaştırmalarında dikkati çeken yaklaşımlara ve dil sorunlarından kaynaklanan kavram kargaşasına değinmek gerekiyor:

Türkiye'de Batı değerlendirilirken, özellikle son çeyrek yüzyılda, Batı'nın epeydir yapmadığı bir ölçüde, herşey fazlasıyla din gözlüklerinden yorumlanmaktadır. Dinin Avrupa'da birinci derecede bir siyasal faktör olduğu çağlarda Batı'nın da bakış tarzı böyle idi⁶, fakat o günden bugüne oluşan büyük fark, bir dünya Feodalite'nin hayat damarlarını zaman içinde kurutacak olan şehirleşmeyle daha Ortaçağ'da başlayan ve de asırları kapsayan sancılı ve kanlı bir bireysel ve toplumsal dünyevileşme⁷ sürecinden geçmişken, diğer dünyanın böyle bir zihniyet ortamını kaçınılmaz olarak yaratacak maddî-toplumsal bünye dönüşümünü henüz tamamlamamış olmasından kaynaklanıyor. Buna bağlı olarak da Türkiye'de gündelik tartışmalarda ve güncel konularda kullanılan yabancı sözcükler, geçtikleri bağlam itibarıyla her zaman doğru anlaşılmamaktadır. Bu, "imperare" ve "imperium"da böyledir, "laiklik"te de böyledir, "sekülerlik"te de böyledir; yani Türkçe tartışmalarda -son iki sözcüğü örnek alacak olursak -etimolojik kökenleri itibarıyla farklı

⁶Son yıllarda uluslararası ilişkilerde Batı söyleminde İslâm dini zaman zaman telâffuz ediliyorsa, bu ilkece bir inanç farkına değil, Müslüman köktendinci çevrelerce İslâm'ın buyurduğu iddia edilen yaşayış tarzı farklarına bir atıf ve İslâm köktendinciliğinin, savaççı bir tutumu vurgulayarak yaygınlaşan bir siyasal akıma dönüşmesinin sonucudur. Bundan farklı olarak, günümüzde Hıristiyan köktendinciliğinin canlandığı ortamlarda bile onun söylemleri ancak uçtaki bireyleri ya da grupları etkileyebilmektedir, yani kamuoyu belirleme gücüne sahip değildir.

⁷Bir zihniyet olarak laikliğin püf noktası zaten budur ve yaygın bir yanlış olarak savunulan "sadece devlet laik olabilir" görüşü, bu dünyevileşme sürecini tamamlamış toplumların tarihi tarafından çürütülmektedir.

anamlardan kaynaklansalar da, hem teknik uygulamada, hem de mecazî anlamda sanki ayrı kavramlardan söz edilmişçesine, "laiklik değil, sekülerlik" gibisinden bir yanılgıya düşülerek temelsiz kısır tartışmalarda zaman yitilmektedir⁸. Kilise örgütlenmesinde ve Kilise-Devlet ilişkilerindeki hukuksal

⁸1) *Laik<lik>*: Temeli Yunanca ad ve sıfat biçimleriyle *laos* (halk) / *laĩkos* (halka ait, halka dair) sözcüğüne dayanan ve buradan Latinceye *laĩcus* (din adamı olmayan, dünyevî kişi) / *laĩcalis* (ruhanî olmayan, dünyevî) ad ve sıfat biçimleriyle devralınan bu sözcük, Roman ve Cermen Avrupa dillerine birbirinden farklı yazımlarla Latince'den aktarılmış ve Latince'deki karşılığına ilâveten zamanın akışı içinde mecazî anlam yelpazesi genişleyerek "konunun uzmanı olmayan, konuya vakıf olmayan, bilgisiz <kişi>, tecrübesiz <kişi>, acemi <kişi>, avam, amatör, bir konunun meraklısı" karşılıklarını da kapsayacak biçimde ve aynı terime birden fazla anlam yüklenerek yerleşmiştir. Türkçe'deki *laiklik/laik*, Fransızca *laĩque* [daha ender ve din adamı olmayan erkek için: *laĩc*] ([hem ad, hem sıfat] dünyevî <kişi>, din tarafından belirlenmeyen, [ruhanî olmayan] profan <kişi>, acemi <kişi> [Alm. *Laic* [ad], *laicnhaft* [sıf. ve belirteç]; Fr. *laic* <e> [=novice, séculier] [ad ve sıf.]; İng. *laic* <al>, *lay* <person>, *lay* <man>, *lay* <woman> [ad ve sıfat], *laicallly* [belirteç] [=secular, ignorant, nonprofessional, unprofessional, uninitiated, novice, outsider, parishioner, proselyte, recruit], dünyevî vaiz [=tarikât mensubu olmayan veya kutsanmamış vaiz] [Alm. *Laienpriester*, [=Leutpriester, Säkulargeistlicher, Weltgeistlicher, Säkularkleriker, Säkularpfarrer], *Laienbruder*; Fr. *frère lai* [=frère convers, prêtre séculier], *soeur laic* [=soeur converse]; İng. *lay clerk* [=secular clerk], *lay preacher*) sözcüğünden devralındı. Bu Fransızca sözcükten, ad olarak *laicité* [=laĩcat'ın bir anlamı, état séculier, vie séculière, "sécularité"nin bir anlamı] (dünyevîlik, dünyevî nitelik, din tarafından belirlenmeme durumu, kamu hayatının dinî ölçütlere göre düzenlenmemesi durumu, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılığı, [mec.:] konunun uzmanı olmama durumu [Alm. *Laiantum* [= "Weltlichkeit"ın bir anlamı, Weltsinn], *Laienstand*'ın bir anlamı, *Laizität* [säkulare Verfassung, säkulare Ordnung], *Laienschaft*'ın bir anlamı; İng. *lay* <man> <ship>, *laicality*, *laicity*, *lay character*, *laity*'nin bir anlamı [=secularness, secular principle, "secularity"nin bir anlamı, "secularism"ın bir anlamı, worldliness; worldly-mindedness]), *laicat* (dünyevîler topluluğu, dünyevî din adamları topluluğu [=clergé séculier], [Alm. ve İng. mec.:] konunun uzmanı olmayanlar [Alm. *Laienstand* [= "Weltlichkeit"ın bir başka anlamı, weltliche Macht], *Laienschaft*'ın bir başka anlamı, "Sekularität"ın bir anlamı, *Laienwelt*; İng. *laity*, *laymen*, *laywomen*, *laypeople* / *lay people* ["secularity"nin bir başka anlamı]), *laicisme* (kamu hayatının dinî ölçütlere göre düzenlenmediği durum <un savunuculuğu> [özgül bir anlamıyla de kutsanmamış din görevlisinin niteliği] [=sécularisme] [Alm. *Laizismus* [=Säkularismus]; İng. *laicism* [= "secularism"ın bir başka anlamı]), *laicisation* [=sécularisation] (Avrupa'da Ortaçağ'dan beri bireyin, devletin ve toplumsal grupların Kilise ile olan bağlarının çözülmesi, [zihinsel ve hukuksal/kurumsal] dünyevîleş<tir>me, ruhanî mülke el koyma, ruhanî mülkü dünyevî mülke dönüştürme, ruhanî mülkü devletleştirme, kutsanmış din görevlisini dünyevî din adamları topluluğuna kaydırma [Alm. *Laizisierung* [=Säkularisierung, Verweltlichung, Verstaatlichung, Säkularisation, Weltlichmachung], *Laisierung*; İng. *laicization* [=secularization, secularisation]), sıfat olarak *laiciste* (kamu hayatının dinî ölçütlere göre düzenlenmemesi durumu <nun savunuculuğu> [=séculariste], [Alm. *laizistisch*; İng. [daha ender ve İngiliz'den ziyade Alman/Avusturyalı/Türk yazarların İngilizce yazılarında:] *laicistic* [onun yerine daha alışılmış: "secular<ist/ic>" kullanılmakta]), eylem olarak da *laiciser* ([zihinsel ve hukuksal/kurumsal] dünyevîleştirmek [=laikleştirmek], ruhanî mülkü devletleştirmek, kutsanmış din görevlisini dünyevî din adamları topluluğuna yerleş-

ayarlamalarda, değişik ruhanî ve hukuksal görev statülerinin adlandırılması gibi çok özgül bir bağlamda bile, gerek Latince, gerekse modern Batı dillerinde her iki sözcüğün kökünden türetilmiş teknik terimler, aynı şeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Anayasa metinlerinin bir Batı dilinden bir diğer Batı diline çevirilerinde de bu terimler sinonim olarak yer alıyor⁹. Cermen dillerinde ve Roman dillerinde kendi içlerinde bile her iki terim Türkiye'de söz konusu olan tartışma bağlamında eşanlamlı kavramları ifade ediyor ve kullanılıyorsa da, bu iki diller ailesinde yine kendi içlerinde ve aynı bağlamda tıpatıp aynı şeyi gösteren bu iki terimden birinin lehine karşılıklı olarak bir tercih yapılabilmiştir. Özgün tarihsel gelişimi Batı'da yer almış olan evrenselleşmiş değer ve sistemlerin adları Türkçe siyaset terminolojisiye kazandırılırken, doğal olarak bunu yapan kuşaklara Batı etkilerini aktarmada ağır basan ülkenin, bu durumda Fransa'nın, dilinde tercih edilen terim devralınmıştır. Daha sonraki kuşaklar çağdaş normları Anglosakson terminolojisiyle de adlandırmışlardır. Türkçe tartışmalardaki yanlışlığın temelinde, kul-

türmek [Alm. *laizisieren* [=säkularisieren, verweltlichen, weltlich machen, verstaatlichen], *laisieren*; İng. *laicize/laicise*, [=secularize/secularise]] biçimleri türetilmiştir.

2) *Sekülerlik*: Lat. *saec(u)lum* [ad] (İnsanlık kuşağı [nesli], <bir hükümdarın/ünlünün> iktidar dönemi/iz bıraktığı çağ, yüzyıl [asır] [Alm. *Säkulum*, [=Jahrhundert], Fr. *siècle*, İng. *century*, [=age]], uzun bir zaman dilimi, yüzyılın insanlar topluluğu, dönemin zihniyeti, [geç antik ve orta Lat.:] dünya [=bu dünya]) / *saecularis* [sıfat] (yüz yıllık, yüzyıla/çağa ait, yüzyıla/çağa dair [geç antik ve orta Lat.:] dünyaya ait, dünyevî <görüşlü>, buradan sadece mecazi anlamıyla: içinde bulunulan zaman<a ait>, çağdaş [asrı]). Bu Latince sözcük modern Batı dillerine değişik biçimlerde geçerken, kapsamına zamanın akışı içinde şu anlamlar eklendi: a) Her yüz yılda bir [döngü], yüz yaşını doldurmuş, [mec.:] çok yaşlı [Alm. *Säkular-/säkular*, *Zentenar*; Fr. *séculaire*, *centenaire*; İng. "secular", *centennial*, *centenarian*]; b) yüzüncü yıldönümü töreni [Alm. *Säkularfeier*, *Zentenarium*; Fr. *fête séculaire*, *centenaire*; İng. *centenary*]; c) bir Kilitse'nin dünyevî alandaki adli yetkisi [Alm. *Sekularität*; Fr. *sécularité*, *juridiction séculière* [=jurisdiction temporelle]; İng. *secularity*'nin bir başka anlamı]; d) "laïcus"/"laïcalis" in türevleriyle eşanlamlı biçimler: Ad ve sıfat olarak "laïque/laïc/lai(e)"nin sinonimi (dünyevî <olan>, din tarafından belirlenmeyen, ruhanî olmayan, profan <olan>, [laik], [Alm. *Säkular*-[tamlamada ad] /*säkular* [sıf.] [=Laie [ad], Laien-/laien- [tamlamalarda ad ve sıfat], Welt-/weltlich [ad ve sıf.], irdisch [sıf.], laienhaft [sıf. ve belirteç]; Fr. *séculier/-ière* [ad ve sıfat] [=tamlamada "laïcät"nin da karşılığı, lai(e) [ad ve sıf.], temporel, profane, terrestre [sıf.]]; İng. *secular*<ity>, [=laity, layman<ship>, layperson, laic<al>, lay, worldly, temporal, unspiritual, unsacred, civil, earthly, material, materialistic, nonclerical, nonreligious, profane, state]]); *saec(u)lum/saecularis*'in bu temel biçimlerinden, bu dipnotun *Laiklik* bölümündeki açıklamalarda "laïcité", "laïcät", "laïcisme", "laïcisation", "laïciste" ve "laïciser"nin sinonimleri olarak ayrıç içinde yer alan türevler meydana gelmiştir.

⁹Örn. Fransa'nın 1946 anayasasının 1. md. ve 1958 anayasasının 2. md.: *Staatsverfassung, Eine Sammlung wichtiger Verfassungen der Vergangenheit und Gegenwart in Urtext und Übersetzung*, yay. Günther Franz, 2. genişl. ve tamaml. bs., München: Oldenbourg 1964, 414/415 ve 454/455.

lanılan yabancı terimin, ait olduğu dil bölgesindeki tarihsel olayın -bu durumda laikleşme sürecinin- karakteriyle bağdaştırılması gibi bir hata yattır ("Fransız laikliği"/ "Alman veya İngiliz sekülerliği"). Kavram kargaşasına kapılmamanın güvenilir bir yolu, kullanılan yabancı sözcüğe yüklenilmiş anlamın Türkçe karşılığını hatırla tutmaktır. Bir dilde bilimsel terminoloji yaratmak, herşeyiyle birlikte bilimsel anlayışı geliştirmekle mümkündür, 19. yüzyılda olağanüstü bir biçimde zenginleştirilmiş ve uluslararası yaygınlığa erişmiş olan Almanca bilim ve felsefe terminolojileri örneğinde görüldüğü gibi. Almancada hem özgül teknik bağlamda, hem geniş mecazî anlamda "Laizisierung" ve "Säkularisierung"un yanı sıra bunların karşılığı olarak da kullanılan ve tartışmasız ne olduğu gayet açık olan "Verweltlichung"un, Türkçe'de kullanılan "laikleşme" ve "sekülerleşme"yi ifade eden "dünyevileşmek", "dünyasallaşmak" olduğunun hatırlanması yararlı olacaktır. Bugünün Doğu-Batı karşılaştırmasında, siyasal kültürler arasındaki farklarda bu dünyevileşmişlik raddesi de, başka öğelerin dereceleriyle birlikte, önemli bir ölçüttür. Konuları basitleştirici kalıplara indirgemekten kaçınmak ve kolayına kaçan yersiz benzetmelere de sapmamak şartıyla, bu kategoriler bugünün birtakım farklılıklarını açıklamada bir anahtar işlevine sahiptir.

Şimdi konuyu Roma-Osmanlı ve Roma-Avrupa, Avrupa'da neresinin daha çok, neresinin daha az Roma izleri taşıdığına dair karşılaştırmalara ya da basit örneklere getirirken, Roma'nın parçalanmasının temelinde var olan, ama ortak çatının durmasına 4. yüzyılın sonuna kadar engel olmayan kültür farklarından yola çıkılacak olursa, 395'ten önce de kültürel çokluğun Akdeniz dünyasının bir öz niteliği olduğu bilinmelidir. Akdeniz uygarlık ortaklığı içinde kültürel renk farkları zaten tabanda Grek Doğu ve Latin Batı olarak iki ana kategoride kümeleşiyordu¹⁰. Bu tabii ki yukarıda belirtildiği gibi, bir tarafın homojen Grek, öbür tarafın homojen Latin olduğu anlamına gelmiyor, hayır, Grek Doğu'da nasıl değişik yerel diller de konuşuluyorduysa, Latin Batı'da da Cermenlerin Romanlaşmamış olanları, hâlâ kendi Cermen dillerini kullanıp yaşıyorlardı. 395 o halde bu kültür farklarından dolayı kaçınılmaz mıydı? Elbette ki bu nedenden dolayı kaçınılmaz değildi; İmparatorluk bünyesinin parçalanmasını hazırlayan değişme, Roma'nın batı yarısında, özellikle Gallia taşrasında ihracatın gerilemesiyle bağlantılı olarak

¹⁰Akdeniz yarımadağının Neolitik çağın büyük İndoerman göçleriyle İndoermanlaşmaya başlamasından önce Akdeniz dünyasının en eski halkı olarak kabul edilen ve "Akdeniz ırkı" olarak anılan topluluklar da Doğu ve Batı grubu olarak iki alt kategoriye sokulmaktadır.

2. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanmaya başlayan ve dışardan gelen saldırıların yoğunlaşmasıyla 3. yüzyılda körüklenerek geniş çaplı toplumsal sarsıntulara yol açan ekonomik krizler sonucu şehir ekonomisinin gitgide felce uğramasıydı. Doğu Roma'da benzeri, ama görece daha ufak çapta bir kriz birkaç yüzyıl sonra yaşanacaktı. Sağlam şehir ekonomisi sürdüğü müddetçe güçlü, merkezîyetçi yönetim ve mutlakîyetçi bürokratik yapı, Roma'nın parçalanmasından sonra, daha büyük insan, üretim, direnç ve yenilenme gücüne sahip olan doğu yarısında bir hasar görmeden sürebilmiştir. Devlet ile toplumun çarkı olan şehirlerin maddî ve tinsel kültürüyle çöktüğü batı yarısında ise bu olmadı ve daha 476'dan önce yaratılan siyasal vakuumda adeta birer gecekondular gibi bazı Cermen devletleri kuruldu. Otorite yokluğunda kurulan bu "gecekondulara", 5. yüzyılda 476'ya kadar ancak ismen var olan Batı Roma, tapularını da vermek zorunda kaldı¹¹. Zaten daha dağılmadan önce Germania tarafından gelen Cermen akınları karşısında Roma, kriz dönemlerinde bu Cermenleri sınır bekçiliği yapmaları kaydıyla kendi "territorium"una kabul etmek ve onlara yer ayırmak zorunda kalmıştı. Kısacası, güçlü bir bürokratik devlet yapısına artık imkân tanımayan şartlar Roma'nın batı alanında yaşanırken, doğu coğrafyasında bu yapı birkaç yüzyıl daha sonrasına kadar değişikliğe ya da yıkıcı güce sahip olabilecek bir bunalmaya uğramaksızın sürebilmiştir.

Roma, ikiye bölünmesinden çok daha önce, daha İtalya'ya bile tam hâkim olmadan, Etrüsk Krallığı döneminde Eski Akdeniz-Anadolu yüksek şehir kültüründen ve dolaylı olarak Güney İtalyan Grek kolonilerinden etkilenmeye başlamış, ayrıca ekonomik ve kültürel ilişkilerle İran kültür çemberiyle irtibat kurmuştu. 3. yüzyıldan itibaren Sâsânîler ile yaşadığı etkileşim, daha sonra Bizans tarafından Araplar ve Türkler ile de sürdürülmüştür. Yüzyıllar sonra *imperium*laştıkça belirli bir ölçüde Doğululaşırken¹², yayıldığı yerlere Roma karakterini¹³ de aşlayan bu dev boyutlu yapının coğrafi alanında artık

¹¹476'dan sonra onaylayıcı üst makam rolü Bizans'a geçmiştir.

¹²Yabancı, bu arada Grek etkisine de açılan Roma'nın, bu kültürel buluşmada kendine özgü Roma kimliğini üstünden atmayı için bk. Joseph Vogt, *Römische Republik*, 2 c., 1951 2. bs.'nin yeni bsk., Freiburg i. Br.: Herder 1962 (Herder-Bücherei 128/133), II: *Weltreich und Krise*, 140 v.d.

¹³Doğa felsefesini yaratan ve derinleştiren, sanatta ve bilimde pratik işlevine bakmaksızın kurcalayıcı bir merakla en üst düzeye varan Klasik Yunanistan'dan farklı olarak, Roma'nın sanat ve bilim etkinlikleri, pragmatik bir yaklaşımla, daha çok hukuk, siyasal nutuk, tarih yazıcılığı, bayındırlık, mühendislik gibi, geniş alana yayılmış güçlü devlet iktidarını ayakta tutmaya yarayacak, "raison d'état"nın gerektirdiği alanlar ve dallarda Hellenistik kültür mirasını geliştirerek özgün eserler yaratmıştır.

ağır basan Hellenistik kültür hamurunun yoğrulduğu bölgeler, ilerdeki bölünmede zaten Doğu Roma İmparatorluğu'na dönüşecekti. Klasik Grek biçiminin öncesine ve Doğu'ya yönelerek klasik zihniyetten uzaklaşan Hellenizm'in Geç Roma ile buluştuğu kültür sentezinde Doğu geleneğinin öğelerini bünyesine katan Bizans, baştan beri ayrıca pagan Batı Roma'dan farklı olarak, daha onunla ortak çatıyı paylaşırken bile, Konstantin'in yönelişinde görüldüğü gibi, bir Geç Roma-Hellenistik-Hıristiyan-Doğu kimliğine kavuşmuştu. Burada siyasal kültür için önemli olan, mutlakıyetçi, yani bölüştürülmeyen bir devlet otoritesinin varlığıdır. Roma egemenliğinin yok olduğu Romania'da ise para ekonomisinin gerilemesi gibi Geç Roma oluşumlarıyla buluşan Cermen siyasal kültürünün etkisiyle, hukuksal yapıyı belirleyecek ölçüde yaşanacak olan ademi merkezîyetçi, toprak mülkiyeti odaklı bir süreç, gelecekteki Batı feodalitesini hukuksal temelleriyle birlikte ortaya çıkarmaya başlarken, mutlakıyeti sürdürebilen Bizans'ın feodalitesi -bütün dünyada elbette ki kendine özgü feodalite tipleri var(dı)- Batı'daki bağımlılık ilişkilerinden farklı bir biçim sergilemiş ve hukuksal-siyasal alanda olmaktan çok, olsa olsa ekonomik-toplumsal alanda bir iktidar sistemi olarak gelişmiştir.

Benzer hayat aşamalarında ve çevre şartlarında yaşayan topluluklarda birbirinden bağımsız olarak ortak sonuçlara varılabilmiş olmanın yanı sıra, genellikle hep sanılandan çok daha önce, Neolitik çağın yoğun irtibat ortamına bile geçmeden, farklı kültürler birbirini karşılıklı etkilemişlerdir. Ortak mekânı paylaşan topluluklar için -öteden beri orada yaşayanlar için de, yeni gelenler için de- bu haydi haydi geçerlidir¹⁴. Başka topluluklarda olabildiği

¹⁴Bizans'ın Osmanlılara etkisi sorununa eğilen Köprülü'nün Bizans'ın güçlü etkisinin, başta Emevîler ve Abbasîler olmak üzere, Osmanlı öncesi İslâm dünyasına ve bu arada Batı Asya Müslüman Türk devletlerine, özellikle de 11.-12. yüzyılların Anadolu Türklerine yansıdığına dair tespitlerinin yanı sıra Andreas Alföldi'nin Geç Antik Roma'ya Avrasya bozkır kavimlerinden ve İran'dan gelen etkilere dikkat çekmesi, birbirini tamamlayan, karşılıklı etkilenmeyi somut örneklerle gösteren açıklamalarıdır. Sâsânî, İslâm ve Eski Türk kurumlarının Büyük Selçukluların sisteminde yoğrulup gelenek kaynağına dönüştürülmesinden sonra, bu kaynaktan beslenen topluluklar ve devletler, Roma'yı da değişen ölçülerde içlerine sindirmiş oluyorlar. Hellenizmin -Aşemenid mirasın daha ağır bastığı yerlerde sınırlı - etkisiyle İran kültür evrenine giren Grek öğeleri, Bozkır halkları ile Roma İmparatorluğu arasında yarım bin yıl boyunca varlığını sürdüren Part devletinde Eski Doğu öğeleriyle buluşmuştu. Eski Doğu mirasına dayanan Aşemenid geleneğine çok daha sıkı biçimde sarılarak "Zerdüşt Rönesansı"nda özgül İran damgasıyla Roma'ya karşı koyabilen ve onu etkileyen Sâsânîler bile kendi hukuk sistemlerine Roma etkisinin girmesini engellememişlerdir. Bizans aracılığıyla Roma'nın Osmanlı'daki izlerini sürerken, bütün bu karmaşık eski kültür buluşmalarını hatırlamak ve karşılıklı yönlere etki akışlarını tartmak gerekir. Bu konuda Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München: Trofenik 1967, Bizans ile Osmanlı saray teşrifatı örneğinde dolaysız ve dolaylı etkileri eleştirel bir gözle irdeleyerek, her iki tarafın ortak Sâsânî kaynağından, dolayısıyla Eski Doğu kültür mirasından beslendiğini belirtmiştir.

gibi, tarih sahnesine ataerkil yapıya geçmiş olarak çıkan İndogermanların aile yapısında bazı ortaklıklar olsa da, bu kavimler değişik şartlar altında edindikleri özgül tarihsel deneyim ve uğradıkları etkilere göre farklı siyasal yapılanmalara yönelmişlerdir. Onların aile yapılarındaki ortak görüntülerden biri, ailesi üzerinde mutlak egemenlik gücüne sahip olan aile reisidir. Roma'da daha krallık devrinde hukuken belirli konularda devletin dahi müdahale edemeyeceği bir yargı erkiyle ("patria potestas") donatılmış bu "pater familias"¹⁵ aile fertlerinin hayatta kalıp kalmayacaklarına varana kadar -Cermenlerde de bu böyleydi- bir karar otoritesine sahipti. Devletin, güçlü otoritesini kanıtladığı alanlarda, Hıristiyan olsun, Müslüman olsun - orada işte din, siyasal kültür bakımından hiç farketmiyor- hem benzer gelişmişlik derecelerinden kaynaklanan, hem de kültürel etkileşimle paylaşılan otoriter zihniyetin izleri, aile yapısına varıncaya kadar görülmektedir. Roma mirasından İslâm dünyasına tek yanlı bir etki akışı varsayılmasa ve o dünyanın da apayrı bileşenlerinin olduğu kabul edilmesi gerekiyorsa da, bunlara Roma etkeninin de katıldığı yadsınamaz. Bir çekirdek model olarak aile düzeninde var olan ilişkiler, daha büyük boyutlu devlet örgütü biriminde de mevcuttu. Nitekim Roma ailesinde "pater familias" ne ise, devlet çapında -Augustus'tan beri¹⁶- "pater patriae" ("vatanın babası") aynı şeydi. Güçlü devlet, egemenliğini genele yönelik kullanıyor, özel aile alanına müdahaleden mümkün olduğu kadar uzak duruyordu¹⁷.

Farklı siyasal yapılanmalara doğru ayrışmanın bir örneği olması ve Roma zihniyetini göstermesi bakımından klasik Grek demokrasisi ile Roma demokrasisinin yurttaşlık kavramları arasındaki çarpıcı bir farka değinmekte yarar var. Klasik Grek dünyasında bile kendi içinde birbirinden farklı ekonomik-toplumsal gelişmeler sonucu devlet hukuku bakımından değişik yapılanmalar olduğu için, bu karşılaştırmada klasik Yunanistan'ın Attik demokrasisi ölçüt olmaktadır. Atina'da ve Roma'da hukuken yurttaş sayılan kişilerin farklı konumları ayrıtuya girmeden özetlenecek olursa, Atina yurttaşı uygulamada da kendini yöneten bir birey olarak kişiliğini üstün tutabilirken, Roma Cum-

¹⁵Köleler de "familia"ya dahildi; hatta "familia"nın sıkça rastlanılan dar anlamı, bir evin köleler topluluğudur. "Patria potestas"ın alanı için bk. Horst Blanck, *Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer*, 2., gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bs., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1996, 115 v.d.; "familia"nın boyutları için bk. a.g.e., 115-117.

¹⁶Ernst Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, 3., gözden geçirilmiş ve tamamlanmış bs., Zürich, Stuttgart: Artemis 1964, 373, 406.

¹⁷a.g.e., 257 v.d.

huriyeti'nin yurttaşı devletle olan ilişkisinde birey olarak ön planda bulunmuyordu. Bir yüksek görevliyi seçse bile, aktif siyasal işlevi orada bitiyordu. Seçilen kişi, kendisini seçenlere karşı sorumlu sayılmayan bir yetkili olarak mutlak devlet otoritesinin taşıyıcısıydı¹⁸. Doğu siyasal kültürünün bir öz niteliği olarak Roma Krallığı'nda da, Cumhuriyeti'nde de gördüğümüz bu yaklaşım, Roma Cumhuriyeti'nin devlet üstünlüğü zihniyeti, İmparatorluk çağı'nın ilerleyen dönemlerinde, Mutlakiyet'in, Tanrı-impator anlayışına varmasını kolaylaştırmıştır. Sıkı sıkıya şehir ekonomisiyle, toparlanmış güçlü merkezî ekonomiyle bağlantılı şartlar altında ancak kurulabilecek olan Mutlakiyet'i Eski Doğu'da Sümer'in mekânına dünya egemenliği düşüncesiyle birlikte ilk olarak Samiler -Akkadlar- yerleştirmişti. Hem bu Mezopotamya'daki, hem de Mısır'daki dünya egemenliği düşüncesi ve Tanrı-krallık kavramı Roma'yı bin yıllık tarihi boyunca etkileyen Doğu kültürlerinin karakterlerini vaktiyle belirlemişken, Roma'nın dolaysız olarak Mısır'dan aldığı etkiler de, bünyesi elverişli kıvama geldiğinde, öteden beri taşıdığı devlet üstünlüğü anlayışını pekiştirmiştir. Akdeniz birliğinin parçalanmasından itibaren Antikite'den uzaklaşan Avrupa'da, Yeniçağın sonuna kadar hukuken varlığını sürdüren Feodalitenin Geç Ortaçağ ile birlikte içinin boşalmağa başlamasını ve yerini ilerde mutlakiyetçi yapıya kavuşacak olan güçlü merkezli bürokratik devlete terketmesini sağlayacak ekonomik şartlar, Eski Doğuya nazaran ancak binyıllar sonra yerine gelebilmiştir.

Burada noktayı koyarken, Batı dünyasının içinden, değil Kıta Avrupası-Anglosakson¹⁹ farklarını, sadece Kıta Avrupası'ndaki farkları ana çizgileriyle örnek olarak hatırlamak bile, çağların akışı içinde taban karakterinin ne kadar dirençli olduğunu görmeye yeter. Fransa'nın siyasal kültürü ile Almanya'nın siyasal kültürü: Bu devletlerin toprakları vaktiyle sadece Roma'nın Gallia'sı ve Roma'nın uçlarındaki Germania olarak birbirine uzak kalmış değiller, hayır, bunlar üstelik Antikite'den uzaklaşarak Ortaçağ normlarını yaratan ilk Batı *Imperium*'unun, Karolenj İmparatorluğu'nun bizatihî alanlarıydı, ama o Batı *Imperium*'u 843'te üç kardeş arasında Frank veraset ilkelere uygun bir biçimde alt birimlere bölüştürüldüğünde, rastgele seçilmiş bir coğrafi sınırlamaya göre değil, zaten daha önceden tabandaki kültür farklarına göre belirgin hale gelmiş yönetim bölgelerinin, ortak bir imparatorluk

¹⁸ "Magistratus'un güçlü konumu ve tabi olduğu şartlar için bk. Meyer, 155, 257; Vogt, (bk. d.n. 11) I: *Der Aufstieg Roms*, 86-93.

¹⁹ İngiltere için: Kurt Kluxen, *Englische Verfassungsgeschichte, Mittelalter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1987.

tacına bağlı kalan üç krallığa, Doğu Frank, Batı Frank ve Orta Frank Krallığı'na dönüştürülmesiyle paylaşıldı. Zamanın akışı içinde, daha Antikite'de tabanların derinine sızmış olan siyasal kültürler, Büyük Karl'ın hükümdarlığında henüz Yüksek Feodalite aşamasına ulaşmamış olan ve üniter yapıda olmasa da, oldukça etkili bir merkezî taç otoritesi altında yönetilerek Batı dünyasının çekirdeğini oluşturan bu ülkelerde bile çarpıcı farklarıyla dirilmişlerdir: Germania topraklarındaki Doğu Frank Krallığı'ndan ademi merkezietçi, Cermen kabile düzeninin izlerini Roma tarafından sildirtmemiş ve bünyesine Roma siyasal kültürünü bir bütün olarak sindirmemiş olan Almanya; Romen Gallia'nın topraklarındaki Batı Frank Krallığı'ndan güçlü merkezli üniter yapıyla Fransa; "fermuar bölge" olarak adlandırdığım, Roman-Cermen öğelerin içiçe girmiş olduğu ve zaman içinde siyasal parçalanma ve erimeye rağmen taban mozaikinde bugüne kadar kültür damgalarını korumuş olan, hatta 15. yüzyılda bir büyük güç siyasetine yönelen Burgonya Büyükdukalığı'nda dirilecek olan Orta Frank Krallığı'ndan da, bugünün Benelux ülkelerinden Orta İtalya'ya kadar uzanan çokkültürlü ara şerit.

Roman ve Cermen toplumsal bünyelerinin farklılıkları, değişik tarih aşamalarından şu örneklerle hatırlanabilir: Fransa Yeniçağ'ın ikinci yarısında güçlü "Kraliyet Mutlakiyeti"ni bütün Avrupa'ya bir model olarak sunarken, Almanya'da mutlaklaşabilenler, yüzyıllar boyunca İmparator karşısında güçlenerek doruktaki taç makamını feodal ilişkilerin doğasına uygun biçimde sınırlandırabilen Taç Vassalleri, yani "Prensler" olmuştur. Nazi yönetiminde Almanya'nın bütün alanının üniter devlete dönüştürülmesi, kendi bünyesinin eninde sonunda kabul edemeyeceği bir yabancı organ etkisi yaratmıştır. Roma siyasal kültürünün soyut kurumlar devletiyle bağlantılı devlet üstünlüğü anlayışı ile onun karşısındaki Cermen siyasal kültürünün kabile geleneğindeki "kişiler birliği" devlet anlayışının izlerini Savaşlararası Dönemin İtalyan Faşizmi ile Alman Nasyonsosyalizminin söylem farklarında bile görmek mümkün. Nutuklarında Mussolini daha çok "devlet", "parti" gibi kurumları dile getirirken, Hitler "halk", "ırk" gibi kavramları daha sık kullanmıştır.

Bu örnekler gösteriyor ki, derinine kazınmış ve günümüze kadar varlıklarını sürdüren izler aynı derinliklere ulaşabilen yeni bir etkilenmeyle silinmedikçe, bir ülkenin temel yapısını, bünyesine yabancı olan ve keyfi biçimde seçilmiş bir modele göre -örn. üniter yapı/federatif yapı- değiştirme özgürlüğü pek yok, çünkü asırların, binyılların, iliklere kadar inmiş, organın siyasal kültürünü biçimlendirmiş zihniyeti, gelip geçen yönetimlere ve hatta rejimlere göre daha zor değişmektedir.